

Култаева У.Б.

ПРОТОСЮЖЕТ ЖАНА АНЫН ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН
ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ТАГДЫРЫНДАГЫ РОЛУ

Култаева У.Б.

ПРОТОСЮЖЕТ И ЕГО РОЛЬ В ТВОРЧЕСКОЙ
СУДЬБЕ ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВА

U. Kultaeva

PROTO-PLOT AND ITS ROLE IN THE CREATIVE DESTINY
OF CHYNGYZ AITMATOV

УДК: 821:161:82.0 (575.2) (04)

Макалада Чынгыз Айтматовдун чыгармачылык тагдырына таасирин тийгизген турмуштук окуялардын – протосюжеттин мааниси талдоого алынат. Өспүрүм куракта жазуучунун балалык сезимине так салган окуялардын жазуучунун чыгармачылык концепциясынын, идеялык постулатынын өзөгүн түзүшү жөнүндөгү маселе илимий талкууга коюлат. Жазуучунун протосюжетти көркөм аңдоого алуу чеберчилигинде көркөм деталдын ролуна көңүл бурулат. Жазуучунун өзүнө таасир эткен турмуштук окуяларды көркөм сюжетке кайра иштеп чыгуу чеберчилиги “Бетме-бет” жана “Кызыл жоолук жалжалым” чыгармаларынын материалында изилдөөгө алынат. Ч.Айтматовдун протосюжетке жасаган сүрөткерлик мамилеси анын “Бетме-бет” повестиндеги реалдуу окуяны драматизм аркылуу, “Кызыл жоолук жалжалым” чыгармасында лиризм жана психологизм аркылуу терең көркөм аңдаганы илимий жактан аныкталат. Ошондой эле колдогу макалада Ч.Айтматов өзү алгачкы чыгармачылык “дебютум” эсептеген “Бетме-бет” повестиндеги протосюжет аркылуу катуу таасир эткен окуядан алган нравалык сабагы “Өлтүрбө” деген сөз, жазуучунун жашоо принцибине жана чыгармачылык кредосуна айланганы жазуучунун акыркы “Тоолор кулаганда” романынын эпизодунун мазмунун түзгөнү илимий жактан далилденет.

Негизги сөздөр: чыгармачылык эволюция, протосюжет, бетме-бет, драматизм, коллизия, карама-каршылык, өлтүр-өлтүрбө, концепция, постулат, лиризм.

В статье рассматривается роль протосюжетов в творческой судьбе Чынгыз Айтматова. Вносится в научное обсуждение вопрос о детских впечатлениях в определении творческой концепции и идейного постулата писателя. Анализируется мастерство писателя в эстетической обработке художественной детали. Мастерство писателя в его художественных сюжетах в переработке реальных жизненных событий исследуется на материале произведений “Лицом к лицу” и “Топлек мой в красной косынке”. В глубокой художественной интерпретации Ч.Айтматова научно аргументируется его подход к реальным событиям как художника слова, чему свидетельствует использованные в повесте “Лицом к лицу” драматизм, а в другом произведении “Топлек мой в красной косынке” лиризм и психологизм. Также в данной статье научно аргументируется “нравственный урок” полученный от протосюжета, включенного в слово “Өлтүрбө” (“Не убивай”), который становится жизненным принципом и творческим постулатом Ч.Айтматова, к чему свидетельствуют художественное обобщение в повесте “Лицом к лицу”, которого сам писатель считал “творческим дебютом”. А в его последнем романе “Когда подает горы”, где слова “Өлтүрбө”, (“Не убивай”)” в свою очередь становится эпилогом данного романа.

Ключевые слова: творческая эволюция, протосюжет, лицом к лицу, драматизм, противоречие, коллизия, убить-не убить, концепция, постулат, лиризм.

The article discusses the role of the proto-plots in the creative fate of Ch. Aitmatov. To the scientific discussion is brought the question of children's impressions in the definition of the creative concept and the ideological postulate of the writer. The writer's skill in the aesthetic processing of artistic detail is analyzed. The skill of the writer in his artistic plots in processing real life events is studied on the material of the novels “Face to Face” and “My poplar in red kerchief”. In the deep artistic interpretation of Ch. Aitmatov, his approach to real events as an artist of words, evidenced by the drama using in the story “Face-to-face”, and in another work “My poplar in red kerchief” by lyricism and psychologism is argued scientifically. Also in this article, the “moral lesson” received from the proto-plot included in the word “Olturbo” (“Do not kill”) is scientifically argued, which becomes the life principle and creative postulate of Ch. Aitmatov, as evidenced by the artistic generalization in the story “Face to Face”, which the writer himself considered a “creative debut”. And in his last novel “When the mountains fall”, where the words “Olturbo”, (“Do not kill”) in turn become the epilogue of this novel.

Key words: creative evolution, proto-plot, face-to-face, drama, contradiction, collision, kill-not kill, concept, postulate, lyricism.

Чынгыз Айтматовдун чыгармачылык эволюциясын адабият таануучулар [1, 47-54-бб.] үч этапка бөлүшөт: алгачкы аңгемелери (1952-1956) – жазуучунун чыгармачылык үйрөнчүк мезгили (масштаб - Кыргызстан); “Бетме-Беттен” → “Гүлсарат” повестине чейин - чыгармачылык жетилүү (масштаб - эл аралык); “Гүлсарат” повестинен → “Тоолор кулаганда” романына чейин дүйнөлүк адабияттын (масштаб - дүйнөлүк) сүрөткери катары бекемделүү мезгили.

Жазуучу “чыгармачылык дебютум” атаган “Бетме-бет” (1957) повести Лениндик сыйлыкка татыган “Тоолор жана талаалар” жыйнагына кирген эмес. Ошондуктан бул чыгармага айтылган сындар, берилген баа башка чыгармаларына караганда азыраак. Анткени менен жазуучу “Бетме-бетте” “...чындыкты толстойчо түшүндүрө алган реализм, адам дүйнөсүн сүрөттөгөн көркөм образда коом, тарых, келечекти айкалыштырган реализмди” [2, 123-124-бб.] таанды. Дүйнөлүк жазуучулардын бир тилде – жүрөк тилинде [2, 122-б.] сүйлөй билүү мүмкүндүгүн туюп билди. Китептик таасирдин негизинде жазылган аң-

гемелерин өзү чанып, баштан өткөн окуялардан алган таасирлерге таянуу зарылдыгын тааныды. Чыгарма “Ч.Айтматовдун талантынын күчтүү жактарын, ачылбаган, бирок сөзсүз ачыла турган чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн айкындады” [3, 544-б.]. Повесттин кол жазмасын Москва мейманканасында сынчы К.Асаналиевге окуп бергенде, 2 саат бою үн чыгарбай аягына чейин уккан соң, зирек сынчынын:

– Ошол Ысмайыл чын эле барбы? [4, 110-б.] – дегени бекеринен эмес эле. Ысмайылдын прототиби да кадимки жазуучу көрүп-билип жүргөн “атактуу” мал ууру, Шекерге жанаша айыл Көк-Сайда жашаган реалдуу адам, “айылдыгы согуштан качкан алгачкы дезертир” [4, 108-б.]. А бирок “жазуучунун жаркын жекече өзгөчөлүгүн аныктаган, терең чынчыл, укмуштуудай чынчыл “Бетме-бет” повестинин” [5, 3-б.] ишенимдүүлүгү жалаң каармандын прототиби менен чектелбейт. Эгер азыркы мезгилде Ч.Айтматовдун чыгармаларын талдоого жаңы көз караш зарыл болсо, анда *дезертирдин* образын талдоого караганда повесттеги *нравалардын кагылышы*, алгачкы “дебюттун” улуу жазуучунун *чыгармачылыгындагы орду* боюнча ой толгоо маанилүү. Бул маселе чыгарманын сюжетинин негизин түзгөн протосюжетке түздөн-түз байланышат. “Бетме-бет” повестинин протосюжети – *уйдун жоголушу*, жазуучунун өмүрүндөгү эстен кеткис окуя.

Согуштун апаат күндөрүндө элден согуш салыгын жыйнап, баштык толгон акча менен Шекерден райборборго баратканда, капысынан ээн жолдо: - Баштыгыңда эмне бар?! Кардым ач, жегенге бир нерсе табылабы?! [4, 68-б.] - деп, “жаагы шимирилип, шилбийип арыктаган” ач адамга жоолуккан. Баштыгындагы элдин мүлкүнөн корккон жаш бала суроого ачык жооп айта албай, атка камчы басып алыстаганга аракет кылганда, артынан каргап шилеп, таш менен уруп кууп жөнөгөн. Эгер анын **талмасы** кармап, жыгылып калбаганда, окуянын аягы эмне болору белгисиз эле. Жүрөктүн үшүн алган бул окуя өспүрүмдүн сезиминен көпкө кеткен эмес. Ал аз келгенсип, кыштын суугунда башкарманын тапшырмасы менен Жийдеден Грозныйга келатып, үшүгөндөн жолдогу чырагы бүлбүлдөп күйгөн тегирменчинин үйүнө түнөп кетүү суранычы менен кайрылып, үйгө киргенде, ал жерде тоо-ташта качып жүргөн качкындарды көргөн. Алардан кекенген коркутуу сөздөрүн уккан соң, ит өлгөн суукта кайрадан түндөп жолго чыгууга аргасыз болгон [4, 48-49-бб.]. Мына ушул реалдуу турмуштук окуялардын синтези көркөм аңдоого алынган “Бетме-бет” повестинин сюжетин түзөт. Бирок окуялардын ичинде *уйдун жоголушу* өзгөчө мааниге ээ. Аталышынан баштап, повесттин сюжетинен идеялык өзөгүнө чейин драматизмге толгон “Бетме-бет” повестинин протосюжетин жазуучу мындайча түшүндүргөн: “1943-жылдын февралында үй-бүлөбүз-

дүн башына чоң кырсык келди. Анда биз Жийдеде жарымы урап калган, ... мурда клуб болгон эски жайда жашачубуз. Мал кармай турган жайы жок, жалгыз уюбуз - “Сукраны” ...колхоздун короосунда кармачубуз. ...Бир күнү адаттагыдай эле таң сүрүлө келсем, уюбуз ордунда жок Кыйын күндөрдө жан сактоонун бирден-бир каражаты ушул уйга байланып, жазда тууй турган уйдун сүтүнөн “ак ичип, жаңы ууз жей-биз, каймакка тоёбуз” деп таттуу кыялга баткан жаш аялмет үй-бүлөгө бул окуя “...апыртуусуз айтканда күнү баткандай, өмүрдүн соңуна жеткендей **чоң трагедия**” [4, 54-б.]. болчу. Балким, Ч.Айтматовдун “...жашоону трагедия катары сезиши” [6] ушул окуядан башталса керек. Бул протосюжет жөн гана бир баланын эсинде калган жаман окуя эмес. Мында жазуучунун бүтүндөй чыгармачылык концепциясына негиз болуучу нравалардын кагылышынан келип чыккан идеялык постулат негизделген. Фактыга кайрылалы: “Күйөөлөрү фронтко кеткен коңшу аялдар келип, бизге кошулуп, улуп-уңшуп, кыйкырып-өкүрүп ыйлай башташты. Урууларды кудайга жете тургандай ачуу үндөрү менен каргап жатышты. Ошол окуяны андагы ачуу үндөрдү эстегенде бүгүнкүгө чейин ачуудан тамагым муунуп кетет. Эң улуусу болгондуктан, кичүүлөргө камкордук кылып, аларды жамандыктан коргоп, канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай бакчу милдет менин мойнумда турган. Анан ошолорду көрүп туруп мага бир ой келди – ууруну кандай болбосун таап, кантип болбосун **өлтүрүү** (белгилеген - К.Ү.) гана керек...” [4, 54-б.].

Согуштун алоолонгон оту күйүп, өмүр менен өлүм бетме-бет, ачкачылык менен жакырчылык бетме-бет, жалпы элдик дух менен жеке адамын эгосу бетме-бет, “эркиндикти ушунчалык сүйгөн, күлүк ат десе жанын берген, бектен-хандан кайра тартпас” Ысмайылдын жан дүйнөсүндө баатырдык менен коркоктук бетме-бет, бир үйдө жашаган аял менен эркектин үй-бүлөлүк мамилеси бетме-бет кагылышка кабылып турган мезгилди чагылдырган бул чыгарма жазуучунун чыгармачылыгынын өзгөчө көрүнүшү. Өткөөл куракта, өспүрүмдүн жан-дүйнөсүнө да карама-каршылыктуу сезимдер дүрбөлөң салып, ал бир эле мезгилде бала, ошол эле мезгилде “кичүүлөргө камкордук кылууга” бел байлаткан чоң адам болуу милдети бетме-бет кагылышып, ушул каргаша ага тагдыр чечүүчү жолду тандоо милдетин жүктөгөн. Ууруну “**өлтүрүү**” үчүн коңшусу Темирбектин мергенчилик мылтыгын сурап алып жолго чыгып, талаатүздү, тоо-ташты түрө кыдырып, шаардагы касаптарга чейин тинтип чыкмак... Сөзсүз ууруну **өлтүрүү** максаты азезилдей азгырып, бүт акыл-эсин, эрк-кубатын, намыс-арын ээлеп алган эле. Ошол учурда бул өспүрүмдүн алдында турган “**чоң максат**” болчу. Ушул максатта жол кезип бараткан өспүрүмдү

капыстан угулган үн токтотту да, кайрадан *мылтыкчан бала менен эшек минген карыя бетме-бет келди:*

– Токтоп турчу, уулум! Бирөөнү **өлтүргөнү** баратасынбы?

– Ооба, - дедим, анын бул суроосуна кабагымды да бүркөп койбой:

– Ооба, **өлтүрөм!**

– Андай болсо шашпа! Менин сөзүмдү ук!.. Эмне үчүн өлтүргүң келип жатат, уулум?

– Тууганы калган бооз уюбузду уурдап кетишти. Төрт бир тууганбыз, эң улуусу менмин...

– Ошондойбу? Жаман болуптур, аябай жаман болуптур! Бирок сен мени ук! Өч жаман нерсе. ... Мендей карыяны ук! **Өлтүрбө!** Мындай нерсени ойлоп да койбо! Үйүңө кайт! ...ууруларды **өлтүрүү** тууралуу кайра ойлонбосоң гана акыр аягы бактылуу болосуң. Бакыт сени өзү эле издеп таап келет [4, 58-59-бб.].

Ошентип ээн талаада **“өлтүр-өлтүрбө”** деген өмүр менен өлүм бетме-бет келди да, өспүрүмдүн өлтүрүү максаты кыйрап, өч алууга белсенген баланын беттегени жокко чыкты. Ушул кыйроо болочок улуу жазуучу үчүн **жоготуу беле, табылга беле?!**

Кызыгы, ызага муунган неме “бакырып-өкүрүп ыйлап, калтырап-титиреп, көз жашы бетин жууп, тең салмагын жоготуп, айрылган өтүгүн бутуна эптеп илештирип сүйрөп” баратканда, “алдынан алоолонуп жагылган улуу оттун элеси” [4, 59-б.] келген экен. Мына ушул улуу оттун элеси кыргыз адабиятына да, жазуучунун жеке чыгармачылыгына да келе жаткан **күт** беле. Жазуучунун чыгармачылык дебюту “Бетме беттин” протосюжетиндеги **“өлтүрөм – өлтүрбө”** Ч.Айтматовдун акыркы “Тоолор кулаганда” романынан орун алды. М.Горбачевдун тобунда жүргөн, интеллектуал журналист, руханий баалуулуктар үчүн башын сайган Арсен Саманчин базар экономикасы доорунда акчалуу болгондуктан “легитимдүү кудай” аталган – Курчалдын желдеттери ызалаганда, “башына бир шойкомдуу ой келди – аны **өлтүрүп**, ошол жерде **өзүн да өлтүрүү!** Нөл-нөл! Сен да жок мен да жок” [7, 340-б.]. Азезилдей эркин ээлеген **“адам өлтүрүү”** максаты менен жашап, тапанча издеп жүргөндө, “... бир партада олтуруп, бирге окуган айылдаш-классташы Ташавгандын: “Арабиядан келген ханзаадаларды барымтага алуу планы” Арсендин рухуна чаң-тополоң “кыямат” салып турган мезгилде, бала кезинде Айтматовго кызыр жоолуккандай, капысынан Арсенге **“колун чакан фотоаппарат кармаган, ...эркек көзүн тарта алгыс солкулдаган денеси, келишимдүү мүчөсү”** [7, 469-б.] менен **Элестин жолугушу** анын тагдырында таң каларлык бурулуш жасайт. Ошондо **“экөө тең өмүндө жетпей келген, өмүр бою эңсеп, өмүр бою издеп келген бактысына кез келип”**, ...аларды **бакыт жаш кылып, аларды сүйүү мас кылып** [7, 481-б.] Арсендин жан дүйнөсү-

нө төңкөрүш жаралды. **“Мен эмне өзгөрүп баратамбы?”** - деди Арсен. “Ошол Курчал акмакты кусур урсун! Жылдыз болуп кеткен Айданасыз деле мен сонун жашаймын, бактылуу жашай аламын. Бүттү! Кайрылбаймын!” [7, 491-б.] - деп, өз чечиминен кайра кайтышы – **өлүп кайра тирилгенге тете окуя болчу**. Элестин эч нерсе менен өлчөнбөгөн **аялдык улуу күчү** гана Арсенди ушундай өзгөрттү. “Элес жанында, ал Элестин жанында болгону үчүн, тигинин ар бир кирпич ирмеши, аны дарылап, аны эркетип, аны кайра жаратып жаткандай кабыл алды. ...Жашоонун өзү сүйүү экенин, жашоонун өзү **бакыт** экенин” [7, 482-б.] сезгендиги үчүн Арсен адам **өлтүрүү планынан кайтты**. Романдын эпилогуна **“Өлтүрбө”** аттуу Арсен Саманчиндин жарыяланбай калган аңгемеси берилген. Согушка бараткан баласына: “Эч кимди **өлтүрө** көрбө, эч кимдин канын агызба, балам” [7, 559-б.], - эне байкуш көзүнө жаш алып баласына жалынып турат.

– **Өлтүрбө дегениң эмне?!**

...**Балаң кайда баратат? Согушка баратат, душманды өлтүргөнү баратат!** [7, 570-б.] - деп, ачууланды атасы.

Поездде бараткан жаш уланга ата-энеси айткан карама-каршы сөз бетме-бет келип, “... Дөңгөлөктөр рельстерге урунуп: **“Өлтүр-Өлтүрбө, өлтүр-өлтүрбө, өлтүр-өлтүрбө”** [7, 570-б.] - безене какшап баратты.

Арсен Саманчиндин кагаздарынын арасынан таап алган **“Өлтүрбө”** аңгемесин арзып-сүйүп, бирок баш кошууга үлгүрбөй калган Элес согуш кыргыны болгон жерлердеги бозоргон мүрзөлөргө барып, аларга үн чыгара окуп берем”, - деген чечими менен **Ч.Айтматов ааламга “ӨЛТҮРБӨ!”** - деген керээз калтырды. “Жараткандын пенде баласына берген эң жогорку шыбагасы – **өмүрдүн баалуулугу**” [8] экенин сезген жазуучу, ... дүйнөнүн ар кайсы бурчтарында жан кечтиликке барып, адамга каршы **террорду** жүргүзүп жаткандарды адам-зомби, акыл-эстен ажыраган маңкурттар” аташы бул ойго күбө.

Ч.Айтматовдун “Кызыл жоолук жалжалым” повестинин протосюжети да жазуучу күбө болгон кызыктуу окуя. Ал Кыргыз мал чарбачылыгы илимий-изилдөө институтунда зоотехник болуп иштеп жүргөндө, Англиянын түштүгүндө Джерс аралын мекендеген асыл тукум бука алып келип, сүттү арбын берүүчү уйду аргындаштыруу үчүн Тянь-Шанга топоз алып келүүгө баратып, Долон ашуусунда түнөп калууга туура келген. Ошол жолдон биринчи жолу чиркегич сүйрөгөн КамАЗ көргөн. Жолчулар үчүн салынган жупуну үйдүн бөлмөсүндө жазуучуга эки айдоочунун сүйлөшкөнү күчтүү таасир берет: “Бир бурчта эки айдоочу бутуна тура албай ыргалып, мас... Менин жатар жайым алардын жанында. ...би-

рөө чиркегичтүү КамАЗдын шоопуру экен. Мени көздөрүнө илбей бакылдашып жатышты. Кааласам, каалабасам да ал экөөнүн сөзүн угууга аргасыз элем.

– Ошол ашуунун кыл чокусунда менин жактырган жалжалым жашайт. Бирок ал мени карап да койбойт, - деп чиркегич сүйрөгөн КамАЗдын айдоочусу башынан өткөн сүйүү окуясын айтып берип жатты...сүйгөнүн такыр унуга албаганын, ар дайым ашууну ашканда ошол делбирин көрөрүн, махабаты кантип башталып, кантип алоолонуп олтурганын бир баштан айтып берди. Анын башынан өткөн ошол **лаазаттуу да, азаптуу да, армандуу** да окуялар мага ушунчалык катуу таасир этти... Бийик тоолор тарапка ...башка милдет менен аттангам. Бирок ошол кан жолдо “Кызыл жоолук жалжалымды” таап, ага негиз берген бир тагдыр менен кезиккем...” [4, 114-115-бб.].

Эки протосюжетти салыштырганда биринчиси – трагедиялуу, карама-каршылыктуу, ошондуктан “Бетме-бетте” драматизм өктөмдүк кылат. Протосюжеттин жазуучуга берген кубаты драматизм чыгарманы кайра оңдоого, жаңы эпизод кошууга мажбурлаган. Анда Ысмайылдын апасы өлүп, аны көмгөнгө катышы албай, “...ташка далдаланып” жашынып турат. Эл көрүстөндөн оолактап кетер замат, бу тегеректе өзүнөн башка жан жок калган кезде, ал мүрзөнү көздөй төрт аяктап тарбалаңдап... үйүлгөн топуракты ылай-пылайы менен кошо баса жыгылып, муунган, киркиреген жапайы үн менен буулугуп, ыйлап: “Айланайын апам, ...кечир мени, кечир! – Убалың мага жетсин! Убалың согушка жетсин! Каргышың мага тийсин! Каргышың согушка тийсин! [9, 97-б.] - зар какшап жатканын өзүнөн башка эч ким уккан жок. Ааламдан орун таппай калган качкындын трагедиясы жалаң эле согуштан качкандыгы менен эмес, анын элге батпай калганы – уйду уурдаганында эле.

Чыгармага негиз болгон протосюжет чыгарманын драматизмге муктаждыгын сынчы К.Асаналиев: “Чыгарманын ички драматизмин мындан да күчтүү, мазмунун мындан да терең ...өнүктүрүү мүмкүндүгүн” жазуучу жаштыгынан жакшы пайдаланбай” [3, 545-б.] калганына өкүнүп, Сейденин боюна бүтүп калса жакшы болмок деген ойду айткан.

Ал эми экинчи протосюжетте адамдын сүйүүдөн жаралган тагдыры болгондуктан, “Кызыл жоолук жалжалымда” **лиризм** өктөмдүк кылат. Протосюжеттен көрүнүп тургандай, жазуучу махабат баянын үчкө: “**лаазаттуу да, азаптуу да, армандуу да**” - деп, бөлгөнү да идеялык жүк көтөрүп турат.

Сюжетти баяндоочу да үчөө: журналист, шофер (Илияс), Байтемир.

Үчкө бөлүнгөн сүйүү баянынын биринчи бөлүгүнө орун өтө аз берилген, бирок мөлтүр таза сезим ушунчалык назик эле. Үлбүрөгөн назик сезимге адаттан ашыкча зор күч берип, аны кумарлана сүрөттөөгө жетишкени – жазуучунун чеберчилиги. Асель менен Илиястын “ээн жолдо куштай учуп баратканда” талаа, тоо алар менен кошо жарышып, асманда жаркыган күн алардын күлкүсүн коштоп күлүп жаткандай, “салпылдап учкан кулаалы, ... кошо чаап келаткан кош атчан” алардын чаңында калат. Машинаны көлбүп жаткан касиеттүү Ысык-Көлгө бурса, күздө келчү ак куулар жазда келип алышкан... Жалгыз мүлкү радиону койду эле анда да “Чолпон” балети ойнолуп, “зал дүркүрөп кол чаап, бийчи кыздардын аяк астына гүл ыргытып жаткандай...” [9, 253-б.]. Тагдыр марттык менен берген мындай махабаттын ыраматы Илияс уулдуу болгондо бир бийиктикке көтөрүлдү. Асел уул төрөгөн төрөт үйүнө бир баш баккан Илияс кайрадан машинасына минди да “тоо аралата” учуп жөнөп, “көзү ала чакмактап, өзүнө-өзү ээ боло албай” Долондун белине чыгып:

– Э-эй, тоолор! Мен уулдуу болдум! [9, 259-б.] - деп кыйкырды. Ага тоолор бир силкинип, Илиясты кайталап, жаңырып алгандай болду.

Жазуучу эң керектүү деталды кармай билет, анын сюжетке берчү кубатын сезе билет. Буга Долон ашуусунда биринчи көргөн – КамАЗ **чиркегичи** (белгилеген – К.Ү.) күбө. Балээнин баары ушул чиркегичтен башталат. Ак көңүл, беттегинен кайтпаган, долу мүнөз Илиястын адегенде жолдо мотору өчүп калган шоферго ак пейилинен жардам бергиси келип, тросс менен анын машинасын чиркеп чыгып, жеткен “жеңиши” кийин өзүнө душман болду. Өжөрлүгүнө салып, ак дилинен элдик ишке демилгеси менен кызмат этүү максатында **прицеп чиркеп** Долондон аша албай, прицеби кулап, машинасы аскага урунганда, махабаты да “ташка урунуп”, **азабы** башталды. Прицеп менен кошо кыйраган Илиястын демилгеси аны ызага батырган абалдан Кадийча пайдаланып, үй-бүлө мамилесин муздатууга жетишти. Илияс аздектеген бар дүйнөсүн улам бирден жоготуп олтурду. “Кызыл жоолук жалжалым” терс бурулду. Эң негизги ыраматы уулунун наристе жытын искебей калды. Жакын санаалашы Алыбек карабай кетти. Повестте көп орун анын махабат арманына берилиши ушул жоготууларга байланыштуу. Долу мүнөз Илияс Долондун “долу” жолунда мас абалында аварияга учурап, аны жол инженери Байтемир үйүнө алып

барган күндөн баштап анын махабат *азабы* махабат *арманына* айланды.

Эки протосюжеттин көркөм сюжетке айланышы, эки башка тема, эки башка идеяны жазуучунун көркөм аңдоого алуу чеберчилигинен окурманга эки башка нравалык сабак берилет.

Адабияттар:

1. Асаналиев К. Ч.Айтматов (Творческая эволюция) / Китепте: Движение во времени. - Ф.: "Кыргызстан", 1978.
2. Айтматов Ч. Мы изменяем мир, мир изменяет нас. В кн: Полн. собр.соч. в 8 томах. Т.7. - Алматы, 2008. - С.123-124.
3. Асаналиев К. Ч.Айтматов / Китепте: Кыргыз совет адабиятынын тарых, 2-том. - Ф.:Илим, 1990.
4. Айтматов Ч. Чыныгы Ысмайыл. Китепте: Балалыгым: жазуучунун немец котормочусу Фредрих Хитзерге айтып берген өмүр таржымалы. Б., 2008.55. 5. Рудов М. Писатель и время // Советская Киргизия 1962, 12-декабря.
5. Айтматов Ч. «Я ощущаю жизнь как трагедию...», Уроки Ч.Айтматова // Литературная газета, №14, 16.07.2014. Литература / Портфель ЛГ / Евразийская муза, Канапьянов Бахытжан.
6. Айтматов Ч. Чыгармаларынын 10 томдук жыйнагы: 5-том. - Б.:Улуу тоолор, 2018.
7. Айтматов Ч. Манкурт реалдуу адамга айланды: 2004-жылы жазуучу менен Султан Раевдин маеги. / Азаттык радиосунун архивинен.
8. Айтматов Ч. Чыгармаларынын он оمدук жыйнагы: 1-том. - Б.: Улуу тоолор, 2018.